

Mærkepæle på vejen.

Hvad vidste man? Hvad vidste de? Hvad vidste vi?

Af *Georg Buchreitz*

Udsendelsen af den amerikanske TV-serie »Holocaust« har givet fhv. rektor Georg Buchreitz anledning til nogle helt personlige overvejelser over, hvad man vidste om nazismens terror og forbrydelser. Georg Buchreitz, der blev student i 1924 og cand. mag. i dansk og tysk i 1930, var i årene 1930–33 lærer ved Det tyske Gymnasium i Åbenrå, 1933–41 adjunkt ved Slagelse Gymnasium og fra 1941 til 1975 rektor for Aabenraa Statsskole. Georg Buchreitz har således haft lejlighed til helt fra 1930'ernes begyndelse at følge udviklingen i Nordslesvig på nært hold, og hans iagttagelser og hans overvejelser over, hvad man dengang burde have vidst, er ikke uvæsentlige, heller ikke i den verden, vi lever i idag. Georg Buchreitz' indlæg vækker til debat og diskussion, men redaktionen ser fremover gerne sådanne debatprægede indlæg i Sønderjyske Årbøger.

I

»Holocaust« har – hvad man end mener om denne TV-film – rystet mange og kradset op i manges erindringer, måske også trukket forlængst fortrængte erindringer op fra dybet.

Selv syntes jeg, da vi så den, at jeg vidste det hele og »altid« havde vidst det, vi så, – og meget mere. Det indvendtes mod filmen med rette, at den var, om jeg må bruge et i denne forbindelse ubrugeligt ord, en »folkekomedie«. Men jeg syntes og synes, at den væsentligste mangel var en anden: Den fik dem, der som bl.a. de unge ikke har erindringer at revidere med, til at tro, at hele 2. verdenskrig drejede sig om jøderne. Og det er så langt fra sandheden, at de, der bagefter diskuterede den i TV, har endnu mere ret, end de den aften tænkte på: den skal følges op af fortsættelse på fortsættelse. Der var rædselsfuldt mere bestialitet i krigens tid, end denne film viste.

Men der var mange, der i 1945 sagde, at de intet vidste, før russerne fra den ene side og amerikanerne, englænderne og franskmændene fra den anden side rykkede ind og besatte Tyskland

og åbnede lejrene. Intet havde de vidst, sagde mange tyskere i Tyskland og her i vor sønderjydske landsdel. »Intet« sagde de. Det passer ikke! Noget må de have vidst, men hvor meget? Vi andre vidste meget, men hvor meget?

Selv har jeg hele tiden – d.v.s. fra mellemkrigstiden, da jeg var stor dreng og ung mand og skulle danne mig mening og tro, siddet i udkanten af verdensskuespillets kæmpemæssige drejescene. Hvad havde jeg opsnappet, hvad vidste jeg, og hvad tror jeg i dag, at jeg dengang vidste? Det er så let at fortrænge tanker og oplevelser, og det er så let at pynte på dem, dramatisere dem og fantasere over dem, at vi tilsidst tror, at vore fantasier er den skinbarlige sandhed.

Dette ved jeg i dag! Og derfor begyndte jeg at spørge mig selv, hvordan det forholdt sig med »lille mig«. Og jeg endte med nu at søge ned i mig selv for at finde ud af, hvad jeg i hin tid faktisk vidste, og prøve at skrælle det af, som jeg senere havde erfaret og i fantasien flyttet hen til det, jeg dengang vidste. Det har ikke sluppet mig siden, og jeg fandt hurtigt ud af, at jeg måtte finde faste punkter, klare episoder at hænge det hele op på! Episoder husker man også billedligt, og de omtydes ikke så let. Længere forløb glider lettere fra at være husket, til blot at være erindret, om jeg kan skelne sådan.

Det er klart, at man først af alt må se på den indstilling, den holdning, den synsvinkel, man har med fra sit hjem. Og her husker jeg godt, – også fordi jeg har måttet fjerne mig fra mine forældres meninger på nogle punkter, hvilket slet ikke var så let, for jeg holdt meget af dem: Min fader var fagforeningsmand og socialdemokrat. Min moder fulgte ham lidt tøvende. Han havde en sikker tro, en optimistisk tro på fremskridtet og på, at retfærdigheden ville sejre tilsidst; min moder var ikke så sikker i den mening. De var enige om, at alkohol var fattigdommens svøbe, mange fattiges sølle trøst og familielivets djævel, fordi den undergravede menneskers karakter. Da min fader blev fængselsfunktionær, styrkedes hans afholdstro yderligere af, hvad han oplevede med fangerne. Men han sagde også, at bedre samfundskår ville give mange det håb om fremgang, som de nu druknede i sprit. Det lærte jeg at tro på, og først sent indså jeg, at afholdssagen ikke socialt var vejen frem.

Men allerede tidligt fik jeg min tvivl om politik, og jeg fik svært ved at køre videre ad mine forældres vej. Jeg »husker« en tidlig episode: Jeg havde på havnepladsen i Aarhus ved Fars hånd hørt

Peter Sabroe fra et højt stillads råbe – det må have været i 1913, for i det år blev han dræbt ved Brammingeulykken – at »hvis den store internationale rustningskapital erklærer krig, så vil det store internationale socialdemokrati kommandere »gevær ved fod«.« Selvfølgelig husker jeg det egentlig ikke, men familien var så stolt af, at jeg var »så begavet« – 8 år gammel – at jeg havde citeret det, og så blev det fortalt til Bedstefar og Bedstemor og tante Christine og tante Clara, og de strøg mig alle over håret. Det husker jeg godt! Men året efter, i 1914 læste jeg og hørte jeg, at socialdemokraterne i Berlin, i Paris, i London havde »stemt for krigen«, og jeg så i avisen billeder af soldater med pikkelhuer og blomster i geværpiberne glade marchere mod fronterne, marchere mod hinanden. Jeg spurgte Far, hvordan det kunne gå til: »Hvorfor siger de ikke, at de ikke vil?« Og jeg fik det tynde og for en gangs skyld pessimistiske svar: »Ja, ser du min dreng: det gode, som vi vil, det gør vi ikke, og det onde, som vi ikke vil, det gør vi.« Og det blev en 9-års dreng jo ikke klogere af. Men hvad skulle han iøvrigt have svaret? Det lagde nok grundlaget hos mig for en mistillid til politiske ledere, socialdemokratiske ledere, som jeg måtte slås med i de unge år, og en mistillid til »store fede ord« i al almindelighed og fraser og bravader, som jeg alle dage har villet være på vagt imod – end ikke engang altid med held hos mig selv.

Men jeg blev student og følte mig – og mange med mig – tiltrukket af Lenins russiske kommunisme. Jeg læste marxistiske bøger, efterhånden også før-marxistiske, der passede mig bedre; men frem for alt syntes jeg, at Lenin var den eneste politiske leder i Europa, der ikke havde kompromitteret sig i forbindelse med 1. verdenskrig. Jeg – vi – vidste jo ikke, at det kun var, fordi han først kom til i 1917. Han havde ikke endnu haft tid til at kompromittere sig. Ja, der var nogle af mine kammerater, der ikke kunne fordøje, at han havde ladet sig hjælpe gennem Tyskland af et styre, hvis hovedperson var den latterligste maskerade-figur i noget som helst militær: kejser Wilhelm »Schnurrbart«, som Far kaldte ham. Var Lenin måske endda købt af tyskerne? Hans korte virke i det nye Rusland, viste det modsatte, fandt vi dog, og 5-årsplanerne virkede dragende på unge rationalister. Men så hørte vi om borgerkrigen – de hvide hære – den røde hær, og vi hørte også om brutaliteten i nedskydningen af zar-familien, nedskydningen af fanger, afbræn-

ding af landsbyer. Og vi læste om flygtninge fra den nye stat, læste, hvad de fortalte i aviserne, trak fra og lagde til alt efter, hvilken avis, det var. Hvad skulle vi tro?

Vi var nemlig også på andre veje. Jeg for min del troede på Folkeforbundet og på afrustningen. Jeg ved det, husker ikke fejl, for jeg gik med »Aldrig mere Krig«s emblem – det knækkede gevær i knaphullet. Og jeg troede på P. Munch, hvad jeg nøje husker, fordi så få af mine kammerater gjorde det. Og jeg troede – midt i arbejdsløshedens enorme drikkeri i Istedgade – på afholdssagen som en social løftestang. »De gør jo blot deres arbejdsløshed endnu værre, når de drikker«. Jeg blev formand for studenternes afholdsforening og skrev sammen med nogle ligesindede et muntert lille blad, der hed »Aquademicum«. Men så kom spiritusforbudet i USA og tog vinden ud af det sejl. Vigtigst for mig blev det, at jeg hørte og læste Hartvig Frisch, både hans populære, men også hans andre profetiske og hans analytiske bøger. Og jeg hørte ham i møde efter møde; og intellektet trak i mig. Jeg blev herved (vistnok) vaccineret mod diktaturer, hvad enten de kom fra højre eller fra venstre, og nok også – efterhånden da – vaccineret mod revolutioner. De er for dyre! Se Lenins Rusland med hårdheden mod alle »klassefjender«! se Spartacus-opstanden i Tyskland osv! Men nogle af mine kammerater gik videre, om jeg så må sige, til venstre. De blev bjergtaget af Gandhis ikke-volds-bevægelse. Dens idealisme, følte vi, var ubestridelig, og nogle af os fablede om den fredeligt protesterende, massive revolution. Var det en mulighed, bedre end socialdemokraternes langsommelige revolution? »5-øres politiken« talte mange hånligt om.

Andre gik til en helt anden side. Jeg så de første »sortskjorter« – studenter i, så at sige, Mussolinis uniform. Han havde genrejst Italien. Togene gik præcist, fagforeningerne var blevet til korporationer, hans revolution var ublodig, og det var den sidste, sagde fascisterne selv. Og jeg troede det ikke! Jeg husker ikke fejl, for jeg skrev en kronik i »Socialdemokraten« om Matteotti, den Matteotti, som Mussolini lod ombringe, den sidste socialdemokrat i Italien, som man kaldte ham. Jeg husker også, at Mussolinis taler virkede som bravader på mig. Og jeg husker to ord, som nogle sortskjorter brugte på studenternes frokoststue: »pacifistpladder« og »demokridioter«.

Men der var eet felt, hvor jeg synes, at far fik ret. Det var Genforeningen. Min fader var født i Haderslev og havde boet der, til han var 11 år, da hans forældre begge døde af tuberkulose. Og i 1920 skulle han – 38 år gammel – ned for at stemme. Vi havde stedse hørt – breve og kort – fra hans mødrene slægt i Rødding, også i krigens tid. Vi hørte – vi drenge – også diskussionen om Flensborg og Dannevirke. Der var ikke tvivl i min faders sind: »Lad H. P. Hanssen bestemme! Han vil ingen nogen uret«. Så rejste Far, og Mor og alle vi tre drenge fik hver et postkort – så banalt som tænkes kan: grøn mark, blå himmel, hvidkalket gård, en vældig flagstang med vajende Danebrog. Og ensartet på alle tre kortene stod der: »En hilsen fra det tabte og genvundne, danske land.« Dette husker jeg, men alt hvad jeg læste i aviserne, har jeg siden læst i historiebøgerne, og det husker jeg ikke. Jeg husker, at Far rejste sammen med en gammel parcellist, som vi kaldte »Pindsvinet«, fordi han altid var ubarberet, og som vi ikke kunne lide, fordi han var en gnavpotte, der jog os bort fra sin vej, der var vores bedste kælkebane. Og Far sagde »Landsmand« til ham. Det var ikke Fars stil, og jeg kunne ikke lide det. Jeg husker også, at en pige, hvis fader også var rejst til Sønderjylland, og jeg, ved morgensang på skolen, blev bedt om at hilse vore forældre og ønske dem tillykke med, at de fik lov at være med til at stemme det tabte land hjem. Jeg var flov over det. Alt dette skete, før jeg var kommet i gymnasiet, og jeg tror, at jeg mindes stemningen i vort nabolag, men ved, at naboerne hejsede flaget den 10. februar og da Far kom hjem, med mange hilsener fra Rødding.

År efter var jeg til familiebegravelse i Aarhus, og da gik jeg ud i Mindeparken for at se de mange navne, de »6000 unge sønner«, der blev »Danmarks løsepenge«, og – jeg tror, at det var her, det faldt mig ind, at de ikke alle var stoute bøndersønner og brave håndværkere, men – lidt statistisk tænkning måtte man vel have tilegnet sig – at størstedelen måtte være sådanne, som tyskerne kaldte »vaterlandslose Gesellen«. I 1920 har jeg bestemt ikke tænkt sådan, og jeg er heller ikke sikker på at det skete i Mindelunden, men jeg har tænkt det ofte siden, og jeg tænkte det, det husker jeg, da vi besøgte Verdun og da vi besøgte Aurillac. Og jeg ved, at det var i mine tanker, da jeg under 2. verdenskrig blev opfordret til at være formand for socialdemokratiet i Aabenraa.

Langsommeligt lagde ens anskuelser sig til rette. Og jeg var, da jeg i 1928 fik råd til at rejse til Heidelberg på studieophold, nok i mangen tvivl, men allerede godt præpareret imod nazisme. Jeg var i den første tid meget alene. Mit eneste forsøg på kontakt faldt uheldigt ud. Jeg besøgte formanden for Heidelberg-studenternes afholdsforening, men han stod for et kristeligt livssyn og så sin opgave i at bekæmpe drikkeriet mellem studenterne, og vi så hjemme afholdssagen som en social udfordring. Jeg fik da for vane hver eftermiddag at gå ud på en kirkegård, der ligger på en bjergside ud mod Rhinsletten. Og her fik jeg en uventet oplevelse, da jeg så, at her var Ebert begravet. Det var et enkelt og stateligt gravsted: en stor kubus af marmor, i hvis fire hjørner en ørn er udhugget, og på hvis forside, der blot står »Friederich Ebert, Reichspräsident« Bag blokken står et meget stort marmorkrusifix, og på hver side af blokken ligger en marmorplade med navnene på to af hans sønner, der faldt i 1. verdenskrig. Det gør indtryk, og hos mig satte det tanker i gang: Her ligger altså den mand, der afløste Wilhelm Schnurrbart og byggede den demokratiske Weimar-republik op. Det kan jeg huske, at jeg tænkte, for jeg skrev det hjem. Men denne episode fulgtes af en anden: En sen eftermiddag sad jeg på en bænk og nød min pibe tobak i nærheden af Eberts grav. Da hørte jeg støj, højrøstet latter og snak derhenne fra, og jeg gik da hen for at se, hvad det var. Da så jeg 6-7-8-9-10, – jeg husker ikke hvor mange – studenter, og i alt fald en af dem i brun skjorte med skrårem. De stod og pissede på gravens marmorsten. Jeg fulgte efter dem ned i byen, og gennem gaden helt op til bjergbanen. Der gik de ind i et hus, hvorpå der sad et messingskilt: Nazionalsozialistische Studentenverbindung. Hvad jeg tænkte da, ved jeg vel ikke. Men det var i alt fald en yderligere gang vaccine mod nazisme.

Senere har jeg sagt til mig selv – og andre – at det altså var den slags folk, der skulle bringe Eberts værk til fald. Halvfulde var de også!

Det var kun fire år efter det mislykkede kupforsøg i München! Og alligevel havde jeg på et højere og ikke latrinært plan en oplevelse mere i Heidelberg. Den store digter Gerhard Hauptmann skulle kreeres som æresdoktor. Jeg havde læst flere af hans bøger, og jeg skaffede mig som »ausländischer Student« adgangskort til solennitetsaulaen, hvor den akademiske fest skulle holdes. Og den

hvidhårede, statelige digter førtes op af en gruppe professorer, og en af dem – navnet har jeg glemt – holdt promotionsforelæsningsen, en gennemgang af Hauptmanns digtning. Det har sikkert været fint, men jeg husker blot, at det værk, jeg havde læst med størst interesse »Die Weber« – et socialt skuespil, slet ikke blev nævnt. En student som jeg ofte sad ved siden af i auditoriet, nævnte jeg det for dagen efter, og jeg fik et svar, som jeg tror, jeg husker ordret: »Na, ja, der Herr Professor ist progressiv«. Tonen kan jeg ikke gengive, men den var ironisk, og det husker jeg, og jeg har siden forstået, hvad min kollega mente. Han var nok ikke en af dem, der pissede på Eberts grav. Og i 1936 sendte Oxforduniversitetet ingen repræsentant til Heidelbergs 550 års universitetsjubilæum.

Fra Heidelberg rejste jeg til Napoli for at besøge min broder og for at se mig om i det land, »wo die Zitronen blühn«, og hvor Mussolini, il Duce, nu holdt taler med profetisk styrke og mange store ord. Men også her fik jeg en lille vaccine: Vi var til helgenfest i Trastevere i Rom, og der kom de brune franciskanere, mange små kordreng, præster i sort og med hvide kniplingskapper, bispen i alt sit skrud, og en lang række kvinder og børn, – tydeligt nok – af arbejderklassen. Og de kom med faner og baldakiner og lygter og kerter og helgenfigurer, et stort krusifix og Maria på en blomstersmykket vogn, der blev ført frem af matroner, og sidst kom der en lille trup sortskjorter. Hvor mange der var, ved jeg i dag ikke, men lad os sige 40. Alle folk på gaden rakte hånden op til fascisthilsen, men det gjorde jeg ikke. »Få hånden op«, sagde min broder, »ellers vanker der øretæver«. Og jeg løftede hånden! Det var ubehageligt, og det satte tanker i gang: »Er diktaturet Italiens fremtid?« Spor af det var der allenfals allerede, og varsler om en sådan fremtid var det jo, når man havde hørt og læst Hartvig Frisch. Og nu havde jeg i alt fald taget parti. Jeg var igen vaccineret. Siden har jeg sammenfattet min situation, som den da var: Hartvig Frisch stillede diagnosen, og jeg havde fået vaccinationer nok, sidst i Heidelberg og Rom. Jeg var klart imod, men vidste vel knap, hvad jeg var for.

Og vaccinationerne havde lang virkning.

Jeg kom hjem og boede 1928 – 30 på Regensen; dejligt og dejlig fri diskussion om alverdens ting og sager. Men min kæreste og jeg ville gerne snart giftes, og jeg læste derfor hastigt til examen, og i 1930 fik jeg den, blev lærer og blev gift, alt i det samme år. Vi havde

ingen gæld; for udover den støtte, kommunitetet og Regensen var mig, havde jeg undervist på københavnske skoler, og her så jeg da også lidt til tidens store problem, arbejdsløsheden. Det sås på mange af børnene, at der var smalhans til stede, hvor de kom fra. Og arbejdsløsheden var jeg selv bange for. Netop på den tid var der stor arbejdsløshed blandt akademikere. Der var ikke mange muligheder for en ung cand. mag. for at få en stilling, og da jeg så, at det nye tyske gymnasium i Aabenraa søgte en lærer i dansk og nordisk historie, gik jeg ned til undervisningsinspektøren i Frederiksholms Kanal og bad om råd. Han bad mig efter en længere samtale komme igen dagen efter, og det gjorde jeg så. Og han sagde da, at jeg skulle søge, og det gjorde jeg så. Men jeg tog også til Aabenraa, for at se på sagerne og høre, hvordan det hele lå. Med Heidelberg i baghovedet var det mig en beroligelse, at der på gangen udenfor rektor Gädes kontor hang et stort smukt billede, en trykt kultegning af Ebert, og jeg fik det bedste indtryk af Gäde – et indtryk der aldrig forandrede sig – og jeg rejste hjem med et klart indtryk af, at her var der en skole i weimarrepublikkens ånd. Og det var der! Men det holdt ikke længe. Eberts billede forsvandt og erstattedes af Hindenburgs, og til sidst i – 1933 – af Hitlers. Gädes stilling var vanskelig. Der var ikke plads til nogen gnist af nazisme i denne stoute mand, og han var grædefærdig, da han måtte indrømme, at det var bedst, at jeg rejste. Jeg havde forud søgt råd hos H. P. Hanssen, der først ville, at jeg skulle blive, men da jeg kom igen, godt kunne indse, at min forbliven var umulig. De to første år havde jeg ikke hørt et ord om nazisme på skolen eller hos de få kolleger, som jeg – lidt periferisk – havde omgang med. Og nu var der flere af dem, der var flyttet over i den nye bås, og det var derfor – både for dem og for mig – noget pinligt at tales ved. Gäde holdt sig rank: en anden kollega kunne ikke forstå, at jeg havde været med til det store møde på Dybbøl. Det var illoyalt, mente han. Og jeg så nye bøger dukke op på lærerværelset, mærkeligt nye: Hans Grimm: »Volk ohne Raum«, en roman, hvis tesis var, at det ariske tyske folk ingen expansionsmulighed havde og måtte søge den mod øst. August Winning: »Der weite Weg« fik jeg endog foræret af et voksenhold, jeg havde undervist i dansk, og jeg følte, at det næppe var uden bagtanke, for denne bog skildrede en god mands lange vandring fra international socialisme til en folkelig, racebevidst nationalsocialisme. Og det

hele var mig en besk mundfuld: nu afslørede nazismen sig som en hovmodig, selvretfærdig og plebejisk bevægelse, der lignede Weimar alt for lidt.

Jo! Jeg hørte nok klokkerne ringe, men ellers holdt vi masken. Det var jo en god skole, og kollegerne var pæne og ordentlige folk. Vi passede vort arbejde, og jeg husker kun eet sammenstød, der i den sammenhæng, hvori jeg her skriver, er uden betydning. Det var alligevel en lettelse at rejse til Slagelse; jeg spekulerede lidt på, hvordan eleverne ville udvikle sig, men rejste altså.

Men jeg havde i denne min første Aabenraa-tid tre oplevelser, der hører hjemme i denne sammenhæng. Jeg lærte H. P. Hanssen at kende og hørte ham på Dybbøl, og jeg husker, at jeg sagde til mig selv, at Far havde haft ret. Og jeg hørte – i 1932 – Hitler i Flensborg og Trotzki i København. Jeg husker ikke et ord af, hvad de sagde: Jeg kan jo læse mig til det, om jeg vil, men jeg har nok i at huske indtrykket af de to talere, og det husker jeg nøje.

Hitler var opstillet som modkandidat til Hindenburg som rigspræsident, og mødet var arrangeret på sportspladsen ude ved Mürwik. Min gamle svigerfader var på besøg, og han og jeg tog derud, da vi inde i byen havde købt billetter dertil. Vi fik ikke siddepladser, og det var jeg af hensyn til hans gamle ben lidt ked af, men det klaredes i al gemytlighed. Afspærringen ind til siddepladserne var SA-mænd, der stod så tæt, at de kunne nå hinanden med hænderne, og en af dem havde grin på, da han lod os gå igennem; det måtte vi da nok, når han lige havde ladet et par unge piger gå igennem! Men ellers var forestillingen latterlig, lige indtil det helt tåbelige: Førers flyvemaskine var forsinket over Hamburg af torden, lyn og orkan: men han kommer om få minutter, hed det i højtaleren, så gik der et kvarter. Føreren var atter forsinket, for flyvemaskinen havde fået motorstop, men reparationen var nu lykkedes, og så kom der igen meddelelse om – et eller andet, og pludselig – i stor fart – kørte en bil op ved den store talertribune – og et par andre biler fulgte, og føreren stod ud, greb en lille pige, trykkede hende til sin barm, kyssede hende, sprang op på tribunen og råbte: »Deutsche Männer, Deutsche Frauen – « etc., etc. Mit indtryk var: et teatralsk arrangement om en person, der skrider, når han skal tale, der gentager sig selv i en uendelighed – og dette husker jeg, fordi jeg talte med min svigerfar om det. Han forstod det

ganske vist ikke, for han kunne ikke tysk, men leverede alligevel den rette ripost: »Det var da helt utroligt, som de alle sammen var gale med ham«.

Mig kunne Hitler ikke begejstre, for som en kollega på skolen sagde, da jeg berørte sagen dagen efter: »Ja – wissen Sie Herr Kollega! Wer nicht hören will, der hört eben nicht«. Min Herr Kollega var da allerede så vidt, at han ville høre, og derfor hørte han. Indfaldsvinklen er en vigtig sag i alle oplevelser; det har han ret i. Og jeg læste i »Mein Kampf«.

Og Trotzki-mødet: Det var i november 1932 arrangeret af Socialdemokratiske Studenter, og partiet var nok noget betænkelig derved. Så allerede af den grund, ville jeg gerne med. Og man vil da iøvrigt altid gerne se giraffen. Mødet var smukt og ordentligt sat i scene, og der var politi på alle diskrete steder. Og det hele forløb aldeles fredeligt. Dirigenten var en ung, sprogkyndig student, der senere blev lektor i Aabenraa, og publikum var i høj grad præget af studenter og ældre akademikere og nogle socialdemokratiske partispidser. De skulle jo helst forstå tysk, for det sprog benyttede Trotzki sig af. Han svarede ikke til det billede, jeg havde dannet mig af ham; det var absolut og klart nok den intellektuelt højt udrustede, revolutionære leder, der havde opbygget »den røde hær«, og nok også på andre felter været den afgørende i visse faser af Ruslands nyeste historie. Men han bladrede og bladrede i sine papirer, og hans forsøg på at virke spirituel og impulsiv syntes mig alt for velovervejede til at kunne virke. Han var nok træt, måske også hæmmet af at skulle tale tysk. Efter mødet talte jeg med mange og lyttede til flere, mig ubekendte mødedeltagere, fulgtes gående med en gruppe studenter hele vejen ind til Nørreport, og nu gentog de: han talte om de Hvides brutalitet, og om det vestlige Europas forræderi – det var socialdemokraterne, han huggede til – men han omtalte ikke sin »egen« brutalitet, ikke de russiske »korrektionslejlre«. Det er godt, at jeg husker det ord, for så ved jeg, at jeg ikke er på afveje i mine erindringer. Jeg tror nok, at jeg tænkte meget over det straks efter mødet, har i alt fald siden gjort det: På den ene side: revolutioner skaber ubarmhjertighed og kan ikke leve med tolerance. Og derfor er de altid menneskeligt for dyre. Derfor blev reformernes mænd: Ebert, Stauning, Steincke, især selvsagt Hartvig Frisch, dem jeg syntes, jeg kunne dele mening med. Jeg var så at

sige endt, hvor jeg begyndte.

Og i Sønderjylland var vi blevet en erfaring rigere: Vi havde set, hvordan og hvor hurtigt folk kunne skifte sindelag og politisk holdning. Jeg så det på lærerværelset. Det kom som en vækkelse! Der var nogle, der vidste mindre om, hvad nationalsocialismen var, end jeg. De havde end ikke læst »Mein Kampf«, og nogle havde tidligere over for mig udtrykt antipati – en enkelt ligefrem afsky – for hitlerismen, men det var et overstået stadium allerede før sommerferien.

Jeg kan dokumentere denne erindring, for jeg skrev en lille artikel i »Tilskueren«, hvis essens var, at det »må billigvis indrømmes at store dele af mindretallet var ideologisk forudbestemt til at gå ad Nazis vej«. Det skrev jeg i 1933 og spådommen slog til, men metoden blev skrappere, end jeg i min vildeste fantasi dengang kunne forestille mig. Og jeg havde da ikke forstået, at sådan gik det også til syd for grænsen: Organisationernes bestyrelser ensrettedes og lod sig mangfoldigt ensrette, og så var medlemmerne altså ensrettede, de var så at sige blevet voldtaget, og der hørte nok megen civilcourage til at gå hen og melde sig ud. Der er nok en og anden mellem dem, jeg i 1933 anså for holdningsløse opportuniste, som en skønne dag har set, at deres medlemsbog var forsynet med et hagekors. De var ved simpelt bondefangeri blevet kollektivt indrulleret i det nye parti.

Men som sagt: det vidste vi ikke, da vi snørede vor ransel og drog til Slagelse.

II

Og min kone og jeg var da enige om, at det var godt, vi i 1933 skulle forlade Aabenraa, skønt vi havde fået venner her og fandt byen rar og egnen smuk. Vi talte om, at nu rejste vi til Sjællands Herning. Men der var herligt i Slagelse i en kreds af kolleger med forskellig holdning, som kunne tale frit og frejdigt med hinanden, endog fortroligt om mange forhold, også politik. Unge akademikere med mod på problemer og arbejde.

De diskuterede om alt, stort og småt: men der var en oplevelse, vi måtte holde for os selv: En dag i 1935 eller 1936 blev jeg ringet op af Matteotti-fonden – den socialdemokratiske hjælpe- og flygtningeorganisation, om vi kunne skjule en tysk flygtning; vi ville ikke få

hans navn at vide, og han måtte ikke komme uden for en dør, og ingen måtte vide, at vi husede ham. Vi svarede, at hvis fonden stod inde for ham, ville vi gerne tage imod ham. Og det var godt, sagde de, for han skulle jo gerne i et hus, hvor man talte tysk. Han kom samme aften, fulgt til vor dør af en ung mand, der ikke ville med indenfor. Tyskeren var en stor og bredskuldret mand. Hans hænder var store og røde, hans frakke var en blå sømandsjakke, og han sagde da også, at han var sømand. Han havde en kitbag med lidt skiftetøj og sæbe, tandbørste etc., og et par bøger. Vi havde et leddigt loftsværelse. Det fik han, og han kom ned til os og spiste og snakkede efter nogle få dage frit og åbent. Men navnet fik vi ikke.

Jeg blev klar over, at han ikke var nogen helt almindelig sømand. Han havde været i koncentrationslejr, og det fortalte han om, og vi troede ham, så rædselsfuldt det end var. Vi havde jo da læst et og andet om dette her i forvejen, men nu forstod vi bedre, hvad vi havde at tro på. Han var blevet sat ind allerede i 1933, altså blandt de allerførste. Da to uger var omme, blev der igen ringet. Om jeg kunne bringe vor gæst ned til en arbejdsmand, der boede i Slotsgade? Om jeg kunne føre ham derned samme aften? Om det kunne ske upåfaldende. Jeg var jo nok som lærer kendt af mange. Ja – jeg kan gå gennem kolonihaverne bag klostret. Det var godt, og tak siger vi! Og så gik vi gennem haverne, og da vi kom til vort bestemmelsessted, sad Andersen-Nexø i stuen og drak kaffe. Vi fik en kop med, og så gik jeg uden at være blevet klogere på den aktion, jeg var blevet et led i. Men jeg gik, fuld af undren over, at vi skulle sådan passe på, og så sendte man en så kendt person som Nexø efter ham. Hvad der siden er blevet af vor gæst, anede jeg i årevis intet om, men jeg forstod da nok, at en hr. Hvemsomhelst var han ikke, og han havde i løbet af de få dage belært os om infami og bestialitet i koncentrationslejre, hvad vi følte som en fornyet vaccination mod den »Pest over Europa«, som nazismen var. Jeg bruger ordet, fordi han faktisk kendte den bog.

Nogle år senere opdagede jeg, hvem han var. Jeg fik en bog i hænde, der hed »Die Moorsoldaten«, og jeg kunne huske, at sådan kaldte han sine lidelsesfæller i sin første lejr – langt ude i et øde moselandskab, nær den hollandske grænse. Han hed altså Wolfgang Langhoff og var pokker ikke sømand. Han havde været det som grøn dreng, men var blevet skuespiller, vistnok kastet i lejr,

fordi han reciterede og sang ved socialistiske møder. Nu kan jeg jo ikke huske, hvad jeg har hørt af hans mund, og hvad jeg har læst i hans bog. Men jeg kan dog huske, at han fortalte, at en søn af Ebert sammen med andre prominente socialdemokrater blev ført ind i moselejren (den hed Börgermoor), for at knække fangerne der helt, psykisk: de skulle se, hvordan disse »pampere« var knækket. Der blev også præsenteret »et par jødesvin«. Og de blev stillet op. »Hvem er du?« spurgte en SS-mand med kommandostemme, og Ebert svarede mekanisk: »Jeg er Friedrich Ebert, søn af landsforræderen Ebert«. Og så fik han et spark. En minister blev tvunget til at stå i latrinen og kaste med lort. Og en anden skulle løbe rundt på alle fire og mjave som en kat og gø som en hund. Og det gjorde de. I Eberts tilfælde: – han gjorde det med, som han skulle, knust som han var. Så fik han befaling til at piske en af fangerne. »Jeg gør, hvad I siger; men piske en medfange vil jeg ikke«. Der skete ham intet. Men de »prominente« gæster blev jaget op i lastvognen og kørt bort.

Langhoff fortalte også, at han selv allerførst var sat ind i en skole eller en kaserne, og at syv SS-mænd drev ham ned i et kælderrum og tærskede løs på ham med gummistave, til han lå besvimet på gulvet, blev overhældt med koldt vand og derefter tævet igen. Han mistede nogle tænder derved, men reddede livet, fordi en SA-mand, da SS-mændene var borte, kom med et krus vand og et tæppe.

I Börgermoor-lejren kom ca. 900 mand sammen fra mange egne – det var altså en koncentration af mange små lejre. Og her oplevede han, at man skød flere »på flugt«, bare ved at narre dem ud af geledet. Der var også en jøde, som de slog og mishandlede, til han blev sindssyg, og så drev de ham rundt i lejren og bildte ham ind, at han var kommet til Jerusalem. Og jeg tror, Langhoff sad og skrev den bog i vores loftsværelse, for jeg synes, at jeg kan høre hans røst, når jeg læser den. Den er i 1976 kommet i ny udgave. Og heraf ser jeg, at Langhoff vendte hjem i 1946 fra emigrationen, og tog bolig i Øst-Berlin. Han døde her i 1966.

»Pass auf« sagde han i Slagelse, »es wird noch schlimmer«. Og det blev det jo. Det hørte vi da også om. Rygtevis og derfor upålideligt! Vi havde vel nok selv af Langhoff fået en belæring, der lod os tro det værste. Men i Börgermoor var der dog trods megen brutalitet jo da endnu ordnede forhold, en slags »lov og ret«. Kort eller brev til

og fra de pårørende een gang månedligt, tilladelse til pakke hjemmefra ligeledes. Karakteristisk var det, at brutaliteten, straffen skulle have en »legal« baggrund. Den havde det ikke altid, men skulle have det. At syge kom på sygeafdeling, betød nok i nogle tilfælde, at de »fik sprøjten«, og meningen var klart nok, at fangerne skulle arbejde sig ihjel, men der var da hverken gasaflivning eller »lægeexperimenter«, og der skete løbende løsladelser. De var nok tilfældige, ligesom arrestationerne var summariske. Systemet var i Langhoffs fangetid endnu i sin vorden.

Vi holdt selvfølgelig vort løfte om ikke – end ikke til vore nærmeste venner eller familie, at omtale besøget, og da krigen kom, turde jeg ikke, rent ud sagt: jeg turde ikke i det fredelige Slagelse tale om det. For om det kom nogen for øre, at vi havde skjult en tysk flygtning, og om det kom de forkerte for øre, kunne der jo ske os eller andre noget. Vi holdt faktisk af vor gæst og følte os »beriget« af det, han fortalte os. Han var os en ny episode, og da han rejste, vidste vi meget mere, end da han kom. Om brutalitet i mange raffinerede og mange primitive former. Og min kone græd lidt, og vi talte om, hvad tyskerne, der levede op og ned ad de små »justitslejre«, »arbejdslejre«, – hvad de mon sagde og mente. I Börgermoor blev arbejdet i mosen forestået »teknisk« af bønder fra egnen, – SA-mænd var de alle, og de vidste da meget; og de lod undertiden en pakke cigaretter eller et stykke mad falde i grøften, som fangerne så kunne samle op, når SS-vagten ikke så det. Og de talte jo med fangerne, og de så tilfælde af nedskydning »på flugt«, og det kan ikke være andet end, at mange, mange flere må have hørt noget og anet mere om alt det, der skete hundredvis af steder rundt i det store rige.

På lærerværelset i Slagelse lå Göteborg Handels Tidning fremme. Denne avis var blevet berømt i 1933, da Göring dummede sig ved at klage til det svenske udenrigsministerium over, at professor, redaktør Torgny Segerstedt i en leder havde kaldt Hitler »en fornærmelse« mod hele den dannede og oplyste verden. Segerstedt svarede overlegent hans stormægtighed ved at takke for god reklame. Bladets reportage blev grundig orientering, og hans ledere var elegante og faste i holdning og dybt humane, og de blev en vaccine for mange. Han vidste, hvad han skrev om, og han fik mange holdere i Danmark. Mærkeligt nok blev bladet ved at

komme i nogen tid efter den 9. april, som han forresten også skrev om: Allerede den 4. maj 1933 skrev han om jødeforfølgelserne som et »tilbagefald i barbari« og, at »nationalsocialismen er et oprør mod kulturen« og et »angreb på kulturens fornemste præstation: retsordningen«. Han talte om »det plumpe racehad« om »indgreb mod universiteternes og akademiernes lærefrihed«. Og han skrev om, og bladet gav iøvrigt rapport om, bøger, der brændtes på bål, om kunstnere og videnskabsmænd, der blev drevet i landflygtighed: Thomas Mann, Einstein osv., osv. Bladet var utrolig velorienteret. Om kristne kirkefolks modstand mod Hitler, både den evangeliske og den katolske kirke, og om at koncentrationslejrene ikke blot rummede »marxister« og »pacifister« men også præster og munke, nye »troens martyrer«, som han skrev. I denne avis læste jeg første gang om »gasning« og om »mord«. Allerede den 31. januar 1934 - 3-årsdagen for »Machtübernahme« anslår Segerstedt, at der »natten mellem 30. juni og 1. juli »turde være myrdet« mellem 500 og 1000 mennesker, og at koncentrationslejrenes klientel nu taltes i mange tusindtal«. Og helt til sin død fulgte han »udviklingen« til det helt uhyggelige. »Tyskernes fremstød i Polen har indbrændt vanærens kainsmærke på det tyske folk for århundreder«, hedder det den 31. august 1944.

Jeg oversatte nogle af artiklerne for Langhoff. Og han nikkede, tilfreds med, at der dog var nogle, der ville protestere mod »spændetrøjen«, men samtidig var han trykket af, om det nu var rigtigt af ham at flygte. Segerstedts artikler kom i bogform ved hans død i 1945, og jeg har selvfølgelig læst dem, og kan lige så selvfølgelig nu ikke vide, om jeg har læst hans artikel af 18. december 1942. Det har jeg nok ikke, for da var jeg atter kommet til Aabenraa og fik ikke den svenske avis. Måske holdt den op med at komme til Danmark før da. Men enkelte numre fik jeg da sendt fra Slagelse; denne artikel handler om de allierede regeringers proklamation om jødeforfølgelsen, og det er denne, der først for alverden brændemærker pogromerne, der tilsigter »die Endlösung« af jødespørgsmålet, og de allierede lover at ville straffe dem, der er ansvarlige for denne »fremfærd« mod jødiske »mænd, kvinder og børn«.

Og vi havde hørt om det før. Jeg ved med bestemt, at jeg hørte om det under et besøg i 1938 hos en ven i Hamborg, men

også, at det da ikke var så systematiseret, industrialiseret som det blev bl. a. i Auschwitz. Jeg ved også, at det var allerede da – i 1938 – at det i al sin gru gik op for mig, at synspunktet for udryddelse var biologisk, men at man skulle bevise, at man var arier ved at dokumentere, at ens bedsteforældre ikke var mosaisk bekendende jøder. Så idiotisk var altså basis for jødeforfølgelserne: at ville konstatere noget biologisk ved bedsteforældrenes religiøse tilhørsforhold. Men jeg husker også, at jeg ved den lejlighed hørte ordet »racehygiejne«. Og jeg ved, at det var i vores Aabenraa-tid, at dette gik op for mig, for jeg husker også, at det blev sagt, at der også i Aabenraa blev udarbejdet arier-attester.

Man stillede Darwin på hovedet: Kun de stærkeste, »the fittest« skulle overleve, og det var den nordiske race, arierne. De skulle bære fremtiden i et Stor-Tyskland og derfor udrydde underlødige folk: jøder, zigeunere, polakker, russere, kommunister og kvækere og andre bærere af en slavemoral. Og »Jehovas Vidner«, homoseksuelle, kriminelle, invalider og åndssvage kom i samme – idiotisk sammensatte – kategori.

Vi vidste jo allerede fra »Mein Kampf« at Hitler forkyndte, at »synd mod blod og race er denne verdens arvesynd og betyder undergang for den menneskehed, der hengiver sig til den«. Og vi læste, at det var raceskændsel, om en arier giftede sig med en jøde, og at den, der gjorde det, også var hjemfalden til straf og dom. »Der findes kun én menneskeret, den allerhelligste, og denne ret er samtidig den helligste forpligtelse, nemlig at sørge for, at blodet bevares rent, for at man ved at bevare den bedste del af menneskeheden, kan give disse væsner chancer for ædlere udvikling«. Det står i »Mein Kampf«, og læste vi det ikke før, så gjorde vi det i 1933. Jeg selv læste det allerede i Aabenraa, men troede da aldrig i al evighed, at sådanne tirader, sådanne fraser skulle kunne få nogen som helst betydning. Men vi blev belært om noget andet om det siden.

Og i aviserne blev vi fodret med »Finanzjudentum«, »Rassenjudentum«, og vi fik i de tyske aviser – fra Aabenraa til Basel – at vide, at marxismen var en jødisk opfindelse – opfundet for at skabe et verdenssamfund, behersket af jøder. Man var ved at brække sig over, at sådant idioti kunne skrives, læses, tros. At oplyste mennesker troede på den slags, og på en tåbelighed som at »russisk bolshevisme er et misfoster af jødisk tænkemåde, og jøderne støtter

den britiske imperialisme og står bag det amerikanske plutokrati«.

Som jeg ser det i dag, må jeg sige, at vi – d.v.s. alle intellektuelle i Europa – var blevet advaret i tide, men at vi ikke tog advarslerne alvorligt. De var os for tåbelige. Jeg har ikke her en enkelt husket episode, som jeg kan hænge mine betragtninger op på. Men jeg tager næppe fejl, når jeg tror, at jeg fra først af mente, at det måtte være umuligt, at en så forfængelig nar, med så forvirrede tanker som Hitler – selv ved sit enorme demagogi – skulle bringe Tyskland under sit herredømme. Men jeg kan huske, at jeg var forbløffet, da den junkerstolte feltmarskal Hindenburg måtte udnævne »den böhmiske korporal« til rigskansler. Og jeg kan godt huske, at jeg syntes, at nu ramlede det hele, og det gjorde det jo. Det blev en revolution til den gale side.

Indtil 1940 havde vi jo vore aviser og lidt længere Göteborg-avisen at øse viden af. Og nu forstod snart den ene, snart den anden, hvilket helvede, der var sluppet løs. Og nu sad jeg atter i Sønderjylland, og jeg undrede mig over, når jeg her hørte, hvem der gik med Hitler. Oplyste, belæste mænd! Det var ikke mange af mindretallets folk, der holdt deres sti ren. Men krigen gik sin gang, og vi hørte om jødestjerner, jødedeportationerne til Polen og om ghettoen i Warschau, som vi tidligere havde læst om tyskernes spontane overfald på jødiske synagoger og jødiske forretninger. Det skete på klokkeslet den 10. nov. 1938 over hele riget fra øst til vest, fra syd til nord. Spontant på klokkeslet!

Hvad kan man ikke få folk til at tro, og hvor kan man dog terrorisere dem til at holde tvivl hos sig selv.

III

Jeg har lige genlæst et diskussionsindlæg fra Aabenraa, som jeg skrev i 1945 efter kapitulationen og notater fra et møde. Og jeg ser, at jødespørgsmålet i det er ret periferisk berørt. Koncentrationslejrene var ikke blot jødedryddelseslejre, og vi havde jo i aviserne set, hvordan englænderne næsten tvang beboerne i byer nær lejrene til at se sporene af myrderier og gasdrab på mange andre end jøder. Og det har jeg noteret – og det var noget jeg ville spørge vort mindretal om. Nu vidste alle, der ville vide, – hvad der var sket og hvordan.

Der har nylig (1979) været rejst indvendinger mod, at tyske

skoler og tyske politikere helt til i dag er gået uden om tiden 1933 til 1945. Og det er sandt nok, at de har gjort det. Forresten synes jeg ikke, at tysk TV og radio har gjort sig skyldig i samme undladelssynd. Det tyske svar var bl. a., at vi danske også havde noget at skamme os over, og der er henvist til Fårhus. Herrestegud! Fårhus contra Dachau, Neuengamme, Auschwitz, Oranienburg, Ravensbrück, Buchenwald, Bergen-Belsen, Stutthof, hvor mange danske døde for pisk, sult, i snavs og kulde og tyfus, og hundrede andre! Det er for pauvert. Men ellers er det nok – i sandhedens navn – rigtigt, at vi også har pletter på vor fortid; men har vi eksempelvis fortiet, at vi skammeligt svigtede kommunistiske landsmænd ved at internere dem og siden lade dem fange i Horslerød?

Men i 1945 spurgte jeg min kontrapart ved et møde dr. Reuter, ordret: »Jeg spørger Dem, dr. Reuter, vidste De før 5. maj 1945 intet om rædslerne i torturkamre og koncentrationslejre«. Og han svarede: »Von vielem was passierte, haben wir nichts gewusst«. Jeg troede ham og tror ham. Han var en sympatisk mand og utvivlsomt ganske sandfærdig. Og jeg svarede ham – dette er ikke ordret –: »Von vielem haben Sie nichts gewusst, aber vieles haben Sie wissen müssen«. Jeg har også sagt ham, at han indtil 1940 havde de samme kilder til orientering at øse af som vi andre, men jeg har – håber jeg, – også sagt, at indfaldsvinklen til bedømmelse af det, man læser, ser, hører, jo altid må være forskellig. Han har været villig til at tolke det passerede anderledes end jeg; så meget må man holde ham til gode; men ingen har ret til at benægte eller fornægte fakta.

Og ved kapitulationen fik vi næsten uudholdeligt meget at vide, og det er uhæderligt i dag at ville bortforklare det, forklejne det, fortie det.

En af dem, som jeg må tro, bl. a. kirkeligt, har haft gode kanaler sydpå, har jeg også omtalt i dette oplæg. Det er det tyske mindretals tidligere leder, pastor Schmidt, Vodder. Han havde i »Nordschleswigsche Zeitung« efter kapitulationen, skrevet om, hvad der efter hans mening var årsagen til, at tyskere i så enormt tal var faldet for hitlerismen. Han skrev, »at det nazistiske system tiltrækker sadister«, og jeg sagde, at »det var et forsøg fra hans side på at vaske i hvert fald sine egne hænder«, og jeg fortsatte: »for os andre er det ikke noget nyt, og så sandt som pastor Schmidt er et tænkende menneske, kan det heller ikke være noget nyt for ham. Han

kommer, som det allerede er sagt ham, adskillige postgange for sent med den forklaring. Og hans forsøg på at skaffe sig rene hænder har blot til følge, at han bliver sort også i panden, fordi vi alle må sige til ham: Hvorfor i alverden sagde De ikke det før – dengang der var fare ved at sige det?»

Jeg tror i dag slet ikke, han har været nazist selv, men at han som, så mange andre, ikke har turdet, måske blot ikke på et tidligt trin har gennemskuet det hele. Men under krigen må netop han have hørt meget. Og når andre i dag taler »på hans linie«, så gør »leere Ausredungen« det ikke.

Jeg har også genlæst en disposition til et foredrag for byrådets medlemmer og deres ægtefæller, da jeg vendte hjem fra en kommunal foredragsrejse i 1948 i Tyskland. Jeg ved, at jeg under den hørte om jødernes skæbne, og dog har jeg ikke omtalt det noget videre. Det skyldes nok, at jeg ville fortælle, hvad jeg havde set, og jøderne så jeg – jeg kunne sige: naturligvis – ikke. Det skyldes nok også, at der var så megen nød og elendighed, især blandt arbejdere, især blandt kvinder, at det blev dem, jeg tænkte mest på! Men en dag havde en engelsk kommandant i Düsseldorf stillet »en civil bil og civil chauffør«, d.v.s. en taxa til rådighed for mig og givet mig tilladelse til at køre, hvorhen jeg ville. Jeg kom på god fod med chaufføren og han gav mig, da vi skiltes, en bog: Kogon: Der SS-Staat, og denne billigbog, som han skrev en hilsen i til mig, var den første principielle og fyldige skildring af krigstidens koncentrationslejre, jeg fik i hånden. Og samtidig så jeg sporene af rædslerne en detail – endnu i 1948 –: Jeg besøgte et gammelt ægtepar, som chaufføren kendte. De havde to senge og en stol og boede i en kælder under et nedbombet hus. De havde et billede af deres søn i den soldateruniform, han var faldet i. De havde et glansbillede af Jomfru Maria over sengen. Og de fik hjælp af deres katolske trosfæller. Jeg citerer fra mit oplæg: »Om socialdemokrat eller CDU, om FDP eller KPD eller Centrum – åh det syntes mig så ligegyldigt, da jeg så ned i (besøgte) en underjordisk bunker, der nu tjener til bolig for 30 personer, kvinder og børn. De havde næppe mere end 2 kvadratmeter gulvflade hver. Her boede børn, endog nyfødte, født i denne bunker! og her boede en gammel kone på 77. Luften var kvælende. Luftpumpen var i uorden og kloakpumpen var itu. Det var uhyggeligt. På en stol sad en yngre mand, pænt

klædt, sved på panden, grå i ansigtet, apatisk, sagde ikke et ord, skønt jeg tiltalte ham flere gange og bød ham en cigaret, som han tog. En lille pige kom løbende. Jeg skulle også se deres rum. Konerne flokkedes om mig. Kunne jeg ikke skaffe dem et rigtigt værelse. »Wohnungsam« havde glemt dem, de danske Røde-Kors-pakker så de aldrig noget til; deres mænd var døde. En navnløs rædsel, en uendelig elendighed. Hvad skal der dog komme ud af det kaos, Hitlers sindssyge krig har efterladt os? Aldrig vil jeg glemme de blege, gustne barneansigter, deres glansløse, livløse hår, deres dyriske kår. Og ingen bør glemme, at disse børn i bunkers er fremtidens tyskere. Arme Tyskland!«

Der var mangt mere at fortælle, men det gjorde jeg uden manuskript. Jeg så i Essen store fabrikshaller, hvis enorme jernbjælker var krøllet sammen som optrevlet strømpegarn, jeg spiste frokost i officersmessen på Krupps villa »Hügel«, så den enorme sølvsamling, og gik ud igen til sønderbombede skoler og hospitaler, til kvarterer, hvor kun skorstene stod tilbage.

Og jeg husker en lille episode fra vort rådhus' lille sal: Jeg fortalte om en ung moder, der med sine to børn, en dreng på 2-3 år og en spæd pige, boede i en mirakuløst (!) ubombet iskagebod. Hun var vandret helt langt borte fra Böhmen med de to små, havde fået mælk i præstegårde, spist, hvad hun tiggede og fandt i skovene. Og nu var der et katolsk byrådsmedlem, der hjalp hende med lidt mælk og grød hver dag. Hun var gået for at træffe sin mand, havde hørt, at hans kompagni var i Essen! Da græd vort tyske byrådsmedlem »Gas-Larsen«. Denne gode og godtroende mand græd! Og jeg blev klar over, at han i alt fald ikke havde kunnet tiltro sine landsmænd de bestialiteter, der var gået forud for det, jeg så i Düsseldorf.

Og så læste jeg i Kogons bog, og det stod mig klart, at det, jeg havde set, var en lille bitte krog af den elendigheds verden, som var så stor, at det er ufatteligt, og havde været endnu brutalere.

Jeg læste i denne pålidelige bog – videnskabeligt pålidelige bog, hvad jeg nok havde læst før, om den perverse måde, der bredte sig fra Buchenwald: at udskære tatoveringer af fangers hud, lade den præparere, indramme som billeder til væggene, til at lave små, smarte etuier af etc. En af lægerne, dr. Wagner skrev disputats om tatoveringerne, og i et særligt rum ophængte man mange, som med stolthed forevistes SS-mænd, der kom på besøg. Lejrens overlæge

hed Müller og han lod lejrkommandanten få lavet en lampe af menneskeknogler og med skærm af pragtfuldt tatoveret menneskehud. Man kender endog navnet på den kunstfærdige fange, som man kommanderede til dette makabre arbejde.

IV

Dette tænkte jeg på i dagene efter at jeg havde set »Holocaust«. Dens emne var jødeforfølgelserne, men det er – trods alt! – blot en enkelt side af SS-Statens brutalitet. Dette systematiserede, industrialiserede helvede, der førtes os for øje i denne film er jo rigtigt, er faktisk, men for ensidigt. Hvad f.eks. med det, der skete i Oradour og Lidice og al den ulykke, som under krigen værst ramte de fattige og værgeløse, kvinder og børn, og som de kom til at leve med længe, efter at russere fra øst og de andre allierede fra vest havde besat Tyskland; – den nød er ikke med i filmen.

På kursus i Harzen, hvor jeg forelæste, traf jeg kommunalpolitikere og kommunale embedsmænd, og jeg hørte meget om, hvor forladte de, der ikke var nazister, havde følt sig, hvor bange de var for den magt, der råbte fra hvert gadehjørne. De vidste – sagde de – i krigens tid et og andet, også om gasning og om »sprøjterne«, men de vidste intet præcist, og de var – det indrømmede de frit – slagne med terrorfrygt. De havde ikke gjort oprør i nazismens tid. Det indrømmede de også. Vi var jo alene, sagde de, turde ikke betro os til nogen. Sagt med Jacob Kronikas ord: De »spillede spillet«, og med mine ord: – »helst som statister«. Angst for terror. Nogle turde ikke engang tale frit inden for familiens fire vægge. Man tænker på, hvad børnene som Hitlerjugend var indoktrineret til! Alle var bange for alle. Og katolikkerne mellem dem følte sig forladt af selveste paven.

Pave Pius XII protesterede aldrig. Italienske klostre gemte italienske jøder i stort tal, men paven protesterede ikke. End ikke imod, at over 1000 præster omkom i koncentrationslejrene, og mange evangeliske præster tillige. Der var nok intet sted i verden, hvor man vidste så god besked med, hvad der øvedes af umenneskelighed i lejrene som i Vatikanet. Paven havde stadig sin nuntius i Berlin – et embede, han iøvrigt selv havde beklædt, før han blev pave – og han fik breve ved kurér, og han havde tysk gesandt ved sit eget hof. Han må have vidst, at protestantiske præster – hvis leder

var pastor Niemøller – allerede 1935 offentligt erklærede, at de så »dødelig fare true vort folk. Faren består i en ny religion«. Han vidste, at allerede 1934 havde politidirektøren i München forbudt »Katolsk Ungdom«, at katolske klostre og skoler blev beslaglagt, trykkerier lukkedes; han må have vidst, at Himmler og Bormann havde erklæret, at kristendommen skulle udryddes, og han vidste, at Tysklands katolske ærkebisper havde været samlet i Fulda ved Skt. Bonifatius' Grav og udsendt et hyrdebrev af 26.6.1941. I dette brev protesteredes der behersket mod alle de »forholdsregler«, der griber ind mod religiøs opdragelse, sjælesorg, andagtsøvelse, gudstjeneste, skønt det er indskrækninger, der ikke har noget som helst med krigen at gøre. Det protesterer også mod – og advarer imod – at så mange fristes til at udtræde af kirken, og minder om, at sådan fristelse skal mødes med et »Vig bort Satan«.

Paven vidste også, at senerehen adskillige katolske præster omkom i koncentrationslejre, men han protesterede ikke; det gjorde allerede 1941 biskop, greve Galen af Münster, der ligefrem – i et opråb til »Tyske mænd og kvinder« – anklagede dem for mord, der tømte sindssygeanstalterne og førte patienterne bort til et hospital i Eichberg, hvor de blev dræbt som »uproduktive samfundsborgere«. Han overlevede krigen, nok i kraft af den opsig, det ville have vakt, om han var sendt i lejr.

Det gjorde også den evangeliske biskop Wurm, der så sent – og så farligt – som i 1943 »i Guds navn og for det tyske folks skyld« i et brev direkte til Hitler bad om, at der måtte blive sat »en stopper for den forfølgelse og udslettelse, der overgik både arier og ikke-ariere« og protesterede mod »de mange tilfælde af undertrykkelse af tros- og samvittigheds-frihed«. Også han overlevede, formentlig i ly af sit høje embede.

Ærkebispem af Köln protesterede i 1944 ligeledes og tiltog sig ret til at tale i »Den hellige Faders« ånd. Om han har gjort det for at provokere Vatikanet, tør jeg ikke gætte på.

Og om alt dette vidste vi intet eller lidet, da det skete.

Og hvad vidste vi altså? Jeg tror Dr. Reuter talte sandt, om end undvigende. Han har vidst noget og anet mere. Jeg tror »Gas-Larsen«. Han har i sin troskyldighed intet vidst. Jeg tror, at pastor Schmidt talte udenom. Jeg så i Harzen, at mange kursusedtagere har anet, men ikke vidst alt.

I 1945 lykkedes det mig med besvær at få tilladelse til at besøge Dr. Gäde, der var blevet interneret i »Palmehaven«. Han var glad, da jeg kom; jeg tror, at jeg var det eneste besøg, han fik. Og jeg beklagede, at han skulle sidde, hvor han sad! Og så svarede denne ranke mand: »Ja - Ja! In revolutionären Zeiten passiert so was! Und schlieslich ist dies kein Konzertlager«.

Og i dag! De der nu bortforklarer, bagatelliserer eller blot forklejner det skete, fordi de har en farlig synsvinkel - det er de potentielle nazister, hvad de måske ikke selv forstår.

Og de, der glemmer, at der også er noget, der hedder »Gulag«, at der sker adskilligt i Syd-Afrika o.s.v., de har en anden farlig synsvinkel - de er ensporede på anden vis.

Engang må det vel komme dertil, at min Far ikke får ret i sin eneste pessimisme, så at det bliver usandt, når han sagde: »Det gode, vi vil, det gør vi ikke, og det onde, som vi ikke vil, det gør vi«.

Maj 1979